

Dr Marina GLAMOTCHAK¹

UDK:338:620.9(4-672EU)
Bibliid: 0025-8555, 67(2015)
Vol. LXVII, br. 4, str. 279–303
Izvorni naučni rad
septembar 2015.
DOI:10.2298/MEDJP1504279G

ENERGETSKA ZAVISNOST ZAPADNE EVROPE: USPON I PAD

APSTRAKT

Rad analizira geopolitičke i geostrateške implikacije činjenice da su SAD postale energetske nezavisne, za razliku od hronično energetske zavisne Zapadne Evrope, te da zbog toga po prvi put posle više decenija transatlantski partneri nemaju podudarne ciljeve politike energetske bezbednosti. Globalna ekonomska kriza od 2008. godine označava prekretnicu u razvoju zapadnoevropskih zemalja. Pored opšte deindustrijalizacije, prezaduženosti, stalnog rasta broja nezaposlenih, krizu dodatno produbljuje značajan stepen hronične energetske zavisnosti. Zapadnoevropske zemlje, pre svega zemlje Evropske unije, uvele su brojne administrativne mere kao institucionalni odgovor na rastuću energetske zavisnost i kombinuju ih sa merama štednje energije (energetska efikasnost), diverzifikacije izvora (sigurnost snadbevanja) i ulaganjem u obnovljive izvore energije (energetska tranzicija). Autorka posebno naglašava da pred pretećim zagrevanjem (ili hlađenjem) planete, Zapadna Evropa kao veliki zagovornik smanjenja emisije ugljen-dioksida ostaje pasivno zavisna od politike NATO-a u domenu odbrane i nove geopolitičke dinamike povezane sa energetske zavisnošću posmatranom u funkciji osiguranja postojanog privrednog rasta.

Ključne reči: energetska zavisnost, energetska bezbednost, energetska tranzicija, energetska diplomatija, klimatske promene.

¹ Autorka je viši istraživač u ATOS Juris-u i nezavisna konsultantkinja za pitanja energetske bezbednosti iz Pariza. E-mail: mglamotchak@gmail.com

Dominacija Zapadne Evrope tokom XIX i početkom XX veka oslanjala se na moć njene industrije, veliku pomorsku silu i kolonijalnu ekspanziju. Dva svetska rata vođena na evropskom tlu oslabila su globalni uticaj Zapadne Evrope. U isto vreme, ekonomska moć SAD-a i Japana u stalnom su usponu. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, iako više ne dominira svetom, ekonomija Zapadne Evrope bila je stabilna a njeno stanovništvo imalo je vrlo visok standard, zato što je niska cena nafte omogućila obnovu industrijskog sektora i dobar plasman proizvoda. Period hladnog rata (1947–1991) vezao je Evropu za spoljnu politiku SAD-a, posebno na vojnom planu preko Severnoatlantskog pakta (NATO).

Pad komunizma i demokratizacija realsocijalističkih evropskih zemalja odigrala se uporedo sa vojnim uključenjem u Partnerstvo za mir i, potom, učlanjenjem u NATO – čime se Evropa još više vezala za politiku SAD-a. Na ekonomskom planu, svetska monetarna politika vezana je za američki dolar i Evropa masovno uvozi visoku američku tehnologiju.² Broj stanovnika Evropske unije iznosi oko 500 miliona, ali udeo evropske populacije u svetskoj populaciji je u stalnom padu i predstavlja samo 7,5%.³

Danas je ekonomski razvoj našeg kontinenta usporen i jedva dostiže dva odsto, a evropske zemlje su prezadužene. Ratovi na Bliskom i Srednjem istoku doveli su do progona stotina hiljada ljudi koji su došli pred evropska vrata, dok istovremeno hiljade mladih Evropljana migriraju u zemlje brzog ekonomskog razvoja. Proces globalizacije podstiče dezindustrijalizaciju Evrope koja, budući slabo konkurentna, definitivno gubi kontrolu nad izvozom. Prateći trend liberalizacije ekonomije, u vidu deregulacije nacionalnog tržišta i ukidanja državnog monopola, stavlja nacionalnu ekonomiju pod pritisak i sankcioniše svaki oblik državnog protekcionizma. Uspostavljanje jedinstvenog svetskog tržišta smanjuje mogućnost nacionalnih država da podstiču razvoj vlastite ekonomije. Zapadna Evropa suočava se sa sve većom zavisnošću ekonomije od uvezene energije a samim tim i sa mogućnošću prosperiteta. Zapadna Evropa nema direktnog pristupa značajnim rezervama fosilnih goriva, a nuklearna opasnost posle katastrofe iz Fukušime od 2011. godine postaje realna, pa su vlade odlučile da postepeno ugase nuklearne elektrane.

² Međunarodni monetarni sistem, nazvan zlatno-dolarski, ustanovljen je krajem Drugog svetskog rata. Američki dolar je postao svetska obračunska moneta i samo je on mogao biti zamenjen za odgovarajuću količinu zlata. Na osnovu sumnje da SAD štampa više dolara nego što za to ima pokrića u zlatu, Nemačka je 1971. zatražila povraćaj u zlatu, dok je ruski predsednik Vladimir Putin 2008. zatražio proveru stanja rezervi zlata u Fort Noksu (gde su položene zlatne rezerve). Kina je, pak, 2009. godine pronašla lažne poluge zlata sa oznakama Fort Noksa. Moneta u odnosu na zlato (*Gold standard*) ne može biti arbitrarno emitovana od strane države, pa bi krah zlata izazvao globalnu krizu neslućenih posledica.

³ Alexandre Lacroix, "Le déclin de l'empire européenne", *Philospohie*, N°42, septembre 2010, p. 38.

Uglavnom nezainteresovani za mehanizme globalizacije, sociolozi i ekonomisti istražuju njene posledice – dezindustrializaciju, migracione tokove, međunarodni turizam itd. – dok u analizama nema mesta za zabrinutost što je Evropa u toku samo jedne generacije izgubila vojnu, političku a sada i ekonomsku moć. Kapital i njegova oplodnja doveli su do toga da ogroman deo evropske štednje i zarade bude prebačen u zemlje sa jeftinom radnom snagom koja donosi ogroman profit. U početku su posledice bile minorne (otpuštanja, zatvaranje fabrika, privatizacija) i mogle su se pravdati tehnološkim napretkom Zapadne Evrope, koja je u okviru nove svetske podele na tržištu rada za sebe rezervisala „čiste poslove”. Činjenica je da „50 kg optičkog vlakna može poslati više poruka od jedne tone bakra”, ali je činjenica i to da je u Zapadnoj Evropi porasla nezaposlenost i da brojni građani bivših zemalja blagostanja danas žive od socijalne pomoći a ne od rada.⁴

Postavlja se pitanje da li je progresivno slabljenje Zapadne Evrope, izraženo jezikom šifri i zvaničnih ekonomskih izveštaja Evrostata i Svetske banke, u spoju sa njenom realnom težinom na svetskoj sceni, dovoljni pokazatelj „propasti”. Današnja Evropa, iako oslabljena, čini deo sveta koji budućnost usmerava ka „predvidljivoj evoluciji” (tehnološka prednost, upotreba asimetričnih ratova, itd.) i na taj način drži na distanci potencijalne antagonističke snage. Pristup energiji i do sada je Evropi bio omogućen upravo iz njenog tehnološkog kapitala izraženog u ekonomskom, vojnom i geopolitičkom uticaju. Samim tim, aktuelna analiza o „padu Evrope”, koja se oslanja na tezu korelacije između ekonomskog razvoja i potrošnje/proizvodnje energije, uzima dakako u obzir dostupnost novih tehnologija, razvoj novih izvora energije i energetske efikasnost.

U novoj ekonomskoj i geopolitičkoj konstelaciji, kada i zemlje brzog ekonomskog razvoja sve više traže energiju, raste uticaj zemalja koje poseduju sirovine i koje, stoga, imaju mogućnost kontrole ekonomije zemalja uvoznica energije. Utoliko energetska zavisnost Zapadne Evrope upućuje na drugu vrstu korelacije: ekonomski razvoj jednak je stepenu dostupnosti potrebne energije.

ENERGETSKA BEZBEDNOST ILI ENERGETSKA ZAVISNOST?

Tokom Hladnog rata NATO i Varšavski savez, kao dva antagonistička bloka, podelili su interesne zone i svako se podvrgavao „kulturi energetske prava i pravičnosti pristupa”. Tačnije rečeno, proizvodnja energije razvijala se u stabilnom okruženju zasnovanom na geopolitičkoj stabilnosti proistekloj iz strategije uzajamnog odvratanja od direktnog vojnog napada. Pad komunizma, koji je prouzrokovao pad ravnoteže snaga iz perioda vojnog bipolarizma, uspostavio je

⁴ Citat naveden prema: Edem Kodjo, *L'Occident, du déclin au défi*, Stock, Paris, 1988, p. 273.

zajedno sa mutacijom u oblasti ekonomije novi strateški pristup proizvodnji i posedovanju energije.

Novoj svetskoj konjunkturi više odgovara koncept tzv. proširene bezbednosti, gde ekonomski elementi dobijaju stratešku dimenziju a energija zauzima poseban značaj. Bezbednost i odbrana pokazuju izuzetnu dinamiku i postaju matrica refleksije očuvanja/zadobijanja pozicija u nastaloj konjunkturi; njima se poverava razrada geostrateških scenarija, kao i mere zaštite u brojnim novonastalim rizicima – obezbeđivanje novih tehnologija, bezbednosne implikacije piraterije ili rizika snabdevanja energijom. Tako bezbednost u današnjem multipolarnom svetu pored vojne i političke dimenzije dobija i ekonomsku dimenziju, sa energijom kao primarnim elementom. Pitanja vezana za fosilna goriva napuštaju čisto ekonomski domen i ulaze u strateška pitanja. U operativnom smislu, sfera energije ostaje esencijalno geopolitička, s tim da se akcenat stavlja na tzv. energetske glad kombinovanu sa strahom od prekida snabdevanja. Uprkos diverzifikaciji zasnovanoj na obnovljivim izvorima energije ili povratku na ugalj zbog recesije, gas (prirodni i tečni prirodni gas) ostaje izvor čija potrošnja najviše raste.⁵

Posmatrano sa teorijskog stanovišta, aktuelni značaj energije pored geopolitičkog pristupa treba analizirati i kroz prizmu geoeconomije, u kojoj „energetska diplomatija” dobija sve više na značaju na planu staranja o energetske i ekonomskoj bezbednosti društva, a pre svega zapadne civilizacije koja je najsvesnija prednosti i granica korišćenja dostupnih izvora energije.⁶ Kako tekuća pitanja energetske politike prevazilaze nacionalne granice, tako i energetska diplomatija postaje sve važnija u strateškom promišljanju delovanja države na međunarodnoj sceni.

Od državne do civilizacijske energetske bezbednosti

Sve do sedamdesetih godina prošlog veka, ekonomski problemi, iako prisutni u bezbednosnim pitanjima, nisu bili eksplicitno vezivani za problematiku nacionalne bezbednosti. Smisao i sadržaj pojma „energetska bezbednost” bio je podređen različitim štetnim posledicama koje je energetske sektor izazvao u životnoj sredini.⁷

⁵ Prirodni (ili zemni) gas se radi lakšeg transporta pretvara u tečni prirodni gas (ili tečni zemni gas).

⁶ Geoeconomija analizira ekonomsku strategiju države kao deo političkog odlučivanja u pogledu unapređenja položaja nacionalne ekonomije (ili nacionalnog preduzeća) na međunarodnom tržištu. Videti detaljnije u: Pascal Lorot, “De la géopolitique à la géoéconomie”, *Géoéconomie*, N° 1, mars 1997, p. 29.

⁷ U međunarodnom pravu oblast energetike vezuje se za Sporazum o međunarodnom energetske programu (Pariz, 1974), Ugovor o energetske povelji (Lisabon, 1994) i Protokol o energetske efikasnosti (Lisabon, 1994) sa pratećim amandmanima u vezi trgovinskih odredbi ovog ugovora (Brisel, 1998).

Naftni šok od 1973. godine izazvan političkim embargom kombinovanim sa klasičnim primerom potrošačke panike, otvorio je pitanje energetske bezbednosti.⁸ Zemlje OPEK-a koristile su naftu tokom arapsko-izraelskog rata u oktobru 1973. godine kao političko oružje, što je definitivno ustanovilo novu podelu sveta u oblasti energije – na zemlje potrošače i zemlje proizvođače. Koncept energetske bezbednosti, stvoren kao odgovor zapadnih zemalja na naftni šok, obezbedio je koordinaciju među industrijalizovanim zemljama u slučaju poremećaja u oblasti energije i dao okvir saradnje u oblasti energetske politike.⁹ Energetska bezbednost je fokusirana na iznalaženje rešenja za poremećaje u snabdevanju koje izazivaju zemlje proizvođači.

Ekonomska recesija, kao jedan od vidova zaštite interesa potrošača energije, uvodi princip racionalizacije snabdevanja naftom i naftnim derivatima i pravi pomak u shvatanju energetske bezbednosti. Pad Berlinskog zida 1990. godine aktuelizovao je pojam energetske bezbednosti, jer se dogodila suštinska promena u geopolitičkoj ravnoteži i u opštem kontekstu same bezbednosti. Zemlje koje imaju sirovinske resurse u mogućnosti su da utiču direktno, preko energenata, na ekonomski razvoj zemalja uvoznica energije. Energetska bezbednost postala je glavna tema svake strateške debate. Zapadne zemlje, oskudne u sirovinama i svesne značaja klimatskih promena, zabrinute su za nacionalnu energetska bezbednost i prilagođavaju se ozbiljnim energetskim izazovima, investirajući sve više u održive oblike energije.

Analizi o energetskoj bezbednosti Zapadne Evrope treba dodati i faktor klimatskih promena pred kojima se našlo čovečanstvo, porast broja stanovnika i ekonomski rast novih zemalja brzog razvoja u potrazi za energijom, pojavu terorizma i novu sekuritizaciju puteva energije, opasnost od prođužetka nuklearnih postrojenja i tehnološku ograničenost u stvaranju obnovljivih izvora energije, kao supstituta fosilnim gorivima.

*Energetska zavisnost u službi energetske bezbednosti:
Evropska unija, Rusija i zemlje brzog ekonomskog razvoja*

Energetska bezbednost nije posebno definisana niti određena na eksplicitan način: na nivou države reč je o posedovanju energetskog parka tj. „energetskoj samodovoljnosti” i potrebe za uvozom energije odnosno o tzv. energetskoj zavisnosti. Na globalnom planu, pak, postoji jedna opšta, dominantna vizija u

⁸ Leonardo Maugeri, *The Age of Oil: The Mythology, History, and Future of the World's Most Controversial Resource*, Praeger Publishers, Westport, 2006, p. 261.

⁹ Međunarodna agencija za energiju (*International Energy Agency*) sa sedištem u Parizu osnovana je 1974. godine. Detaljnije o agenciji na: www.iea.org/

energetskim odnosima „energetsko dihotomna paradigma”. Energetska sigurnost tretira se isključivo kao pitanje zavisnosti zemalja potrošača, zbog čega i dolazi do poistovećivanja termina „energetske bezbednosti” i „bezbednosti snabdevanja energijom”. Pitanje energetske bezbednosti zemalja koje poseduju energiju, odnosno zemalja izvoznica, izraženo preko zavisnosti od korisnika (kupovina energenata preko dugoročnih ugovora koji garantuju postojanu cenu i sigurnu nabavku), nije imalo težinu u stručnoj literaturi.

Održivost ekonomskog razvoja razvijenih zemalja usko je vezana za energetske snabdevenost,¹⁰ te se i analiza pojmovne kategorije energetske bezbednosti oslanja na:

1) bezbednosne komponente:

- geopolitika rizika (lokalizacija, pristup i raspolaganje energetskim resursima, fizička udaljenost između izvora energije i mesta potrošnje, geopolitički rizik dobavljanja koji varira u zavisnosti da li je reč o nafti ili gasu);
- sekuritizacija infrastrukture;
- dugoročna stabilnost inostranih investicija u energetska postrojenja;¹¹
- stabilnost energetskih ugovora (kratkoročni i dugoročni ugovori);
- predviđanje mogućih rizika (atentati, piraterija, terorizam i nestabilni regioni).

2) preduzete mere da se smanji energetska zavisnost (štednja energije izražena kroz energetske efikasnost, administrativne mere Evropske unije preko Energetske zajednice, diverzifikacija dobavljača energije itd.).¹²

U definiciji energetske bezbednosti, energetska zavisnost je najvažnija kategorija. Međutim, u operativnom smislu, koncept energetske bezbednosti određen je zaštitom čitavog lanca snabdevanja energijom. Konkretno, dosadašnja definicija energetske bezbednosti bila je više opisnog karaktera i zasnivala se na tri različita aspekta:

¹⁰ “Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy”, COM(2006) 105 final, 8 March 2006, Commission of the European Communities, http://fire.pppl.gov/eu_energy_greenpaper_030806.pdf, 30/07/2015. O različitim indikatorima za utvrđivanje energetske bezbednosti videti: Martin Scheepers, Ad Seeberteng, Jacques de Jong and Hans Maters, *EU Standards for Energy Security of Supply*, Netherlands Institute of International Relations, Clingendael, April 2007, www.ecn.nl/docs/library/report/2007/e07004.pdf, 31/07/2015.

¹¹ Iran je bio praktično zatvoren za inostrane investicije. Evropsko tržište je sa Trećim energetskim paketom dovelo u pitanje rentabilnost investicija u velikim energetskim projektima, poput „Južnog toka” (*South Stream*).

¹² Članovi Energetske zajednice su Evropska unija, Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Makedonija, Moldavija (2010), Srbija i Ukrajina (2011). Status posmatrača imaju Norveška, Turska i Gruzija. Zajednica teži da primi i zemlje iz Centralne Azije i Kavkaza.

- dostupnost energenata u dovoljnoj količini i po pristupačnim cenama;¹³
- stabilnost isporuka;
- fizička bezbednost infrastrukture.

Uprkos nuklearnoj energiji i obnovljivim izvorima energije, Evropska unija ostaje tesno zavisna od uvoza energenata. Rizici dodatne energetske zavisnosti zemalja Evropske unije počivaju na:

- a) potpunom prekidu dobavljanja energenata (prirodna katastrofa, prekid tehničke prirode, teroristički akt ili politička odluka);
- b) riziku nedovoljnih investicija (u nove izvore energije, skladištenje i transportnu infrastrukturu);
- c) riziku postojanja samo jednog dobavljača (diverzifikacija dobavljača je neophodna);
- d) zavisnosti od zemalja tranzita i klimatskih promena.

Podstaknuta strahom od prekomerne zavisnosti od Rusije i oslonjena jednim delom na rezultate „energetske tranzicije” i diverzifikacije izvora, strategija Brisela usredsređena je na moć normi i tzv. Treći energetske paketa.¹⁴ Položaj važnog potrošača ruskog gasa dao je za pravo Uniji da reguliše ruski energetske uticaj na svom prostoru i tim postupkom ugrozi energetske bezbednost zemlje izvoza. Za zemlje izvoznice energenata, energetske bezbednost ima značenje „bezbednosti potražnje”, uredno plaćanje, ekonomsku i bezbednosnu kontrolu nad glavnim cevovodima (gasovodi i naftovodi) ili, uopšte govoreći, tržišnim kanalima prevoza nafte i gasa. U tom kontekstu, Rusija je sve do aktuelne krize sa Ukrajinom privilegovala Zapadnu Evropu kao „sigurnog potrošača” da bi se okrenula ka Kini kao meri „diverzifikacije klijenata”.¹⁵ Najzad, za zemlje brzog razvoja (Kina, Indija i Brazil), energetske bezbednost očitava se u prilagođenosti na globalnom tržištu energenata i brizi kako da promene cena energenata ne utiču na platni bilans.

¹³ Navedenu definiciju Međunarodne agencije za energiju preuzeli su brojni autori, kao npr. Barry Barton, Catherine Redgwell, Anita Ronne and Donald N. Zillman (eds), *Energy Security: Managing Risk in a Dynamic Legal and Regulatory Environment*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

¹⁴ Zajedničko tržište energije u Evropskoj uniji regulisano je tzv. Trećim paketom, koji interveniše u oblasti trgovine gasom i električnom energijom kako bi se omogućila konkurentnost, te zahteva da proizvodnja i upravljanje transportnom infrastrukturom budu razdvojeni. Brojni autori smatraju da su ove mere usmerene protiv monopola ruskog *Gazproma* i njegova dva glavna projekta (Severni tok i Južni tok).

¹⁵ Rusija i Kina potpisale su 21. maja 2014. gasni sporazum na rok od 30 godina, vredan 400 milijardi američkih dolara (“Russia signs 30-year gas deal with China”, *BBC News*, 21 May 2014, www.bbc.com/news/business-27503017, 10/08/2015).

Dakle, pojmovi energetske bezbednosti i energetske zavisnosti ne poklapaju se uvek. Pored toga, sve vrste energije (struja, gas, nafta) nemaju isti uticaj na energetska bezbednost. Imajući u vidu navedeno, energetska bezbednost bi se mogla definisati kao zaštita opštih, vitalnih ekonomskih interesa od nestabilnosti nabavke (i kupovine) energije i raspoloživosti energenata. Preplitanje različitih interesa u koncepciji energetske bezbednosti dovelo je do toga da uvoz i izvoz energenata, pored komercijalne, uključuje naglašenu političku komponentu.

ENERGETSKA NEIZVESNOST ZAPADNE EVROPE

Akteri na svetskom tržištu najčešće svoje analize fokusiraju na strogo ekonomske elemente, ignorišući pri tome promenljive geostrategijske uticaje, odnosno povezanost svetske ekonomske aktivnosti i (geo)politike energenata. Osnovno pitanje je da li proizvodnja gasa i nafte iz uljnih škriljaca (u SAD-u) i proizvodnja energije iz obnovljivih izvora može, i u kojoj meri, da promeni dosadašnji „geostrategijski kod” na tržištu energenata. Rusija je do sada bila najveći izvoznik gasa u svetu, a SAD su zahvaljujući gasu iz škriljaca postale najveći proizvođač tog energenta.

Novi „rat” pada cena barela nafte čiji je predvodnik Saudijska Arabija – koja je zbog najvećeg udela u proizvodnji nafte jedna od najmoćnijih članica Organizacije zemalja izvoznica nafte (OPEC) – inicijalno je imao za cilj regulaciju tržišta nafte, poremećenog drastičnim rastom ponude prouzrokovanim američkom i kanadskom proizvodnjom nafte iz uljnih škriljaca, usporavanjem privrednog rasta u Evropi i Kini i napredovanje Islamske države (Islamska država Iraka i Levanta – ISIL) koja je zaposela brojna naftna polja u Siriji i Iraku.¹⁶ Druga ciljna meta programiranog pada cena nafte bio je onemogućavanje Irana da izađe na svetsko tržište energenata.¹⁷ Destabilizacija Rusije preko energenata (preko 70% njenog BDP-a) i ekonomski krah pred kojim se našla Venecuela bile su direktne posledice pada cene nafte. Ipak, pokazalo se da je to samo „vrh ledenog brega” iza kojeg realno stoji obezvređivanje ulaganja u obnovljive izvore energije i, posebno, stvaranje tržišne

¹⁶ Prema podacima Statističkog pregleda svetske energije (*Statistical Review of World Energy*) od 2015. godine, SAD su postale najveći proizvođač nafte na svetu, ostavivši Saudijsku Arabiju na drugom i Rusiju na trećem mestu. Islamska država prodaje naftu krijumčarskim kanalima, a procene dnevnog prihoda kreću se od jednog do dva miliona dolara (Scott Bronstein and Drew Griffin, “Self-funded and deep-rooted: How ISIS makes its millions”, *CNN News*, 7 October 2014, <http://edition.cnn.com/2014/10/06/world/meast/isis-funding/>, 02/07/2015).

¹⁷ Dogovor međunarodne zajednice postignut sa Iranom jula 2015. godine o ograničavanju i strogoj kontroli njegovog nuklearnog programa doveo je do postupnog ukidanja sankcija (UN, SAD i EU) i zabrane na izvoz nafte.

atmosfera u kojoj će se pokazati nerentabilnost američkog ulaganja u proizvodnju nafte i gasa.¹⁸

Uprkos činjenici da je evropski energetska sektor izgubio 10,7% tržišne vrednosti za nekoliko meseci, pad cena barela nafte može na kratak rok dovesti do ekonomskog rasta u Zapadnoj Evropi.¹⁹ Time bi odnos Evropske unije prema smanjenju efekta staklene bašte mogao da bude dvojako doveden u pitanje: obezvređivanjem ulaganja u obnovljive izvore energije i smanjenjem učešća gasa u ukupnom energetska miksu. Proces udaljavanja Zapadne Evrope od uvoza ruskog gasa radi sprečavanja energetska zavisnosti od Rusije, u vidu blokiranja projekta izgradnje gasovoda „Južni tok” merama iz Trećeg energetska paketa, diverzifikacije izvora i otvaranja američko-evropska „Južnog gasnog koridora” (koji istovremeno omogućava jačanje energetska uticaja Turske), dovela je do energetska neizvesnosti u zemljama Zapadne Evrope.²⁰

Sankcije Unije uvedene Rusiji zbog učešća u ukrajinska krizi i aneksije Krima, pojačale su energetska neizvesnost. Rusija je onemogućena da dobije status projekta od međunarodne važnosti koji je imala za „Severni tok” i odustala je od projekta „Južni tok”.²¹ S obzirom da je energetska bezbednost jedan od faktora politike opšte bezbednosti u pregovorima o Transatlantska zoni slobodne trgovine (*Transatlantic Free Trade Area* – TAFTA) između Evropska unije i SAD-a naći će se i priprema za uvoz GNL-a iz SAD-a. „Ekonomski NATO”, kako je Transatlantski ugovor nazvala bivša državna sekretarka SAD-a Hilari Klinton (Hillary Clinton), prevazišao bi dosadašnja administrativna ograničenja za izvoz prirodnog gasa iz SAD-a u Uniju.²² Ambiciozan i skup projekat zamene ruskog gasa američkim tečnim gasom čini se da neće ni na kratak rok niti na dug rok smanjiti evropska zavisnost od ruskog gasa.²³ Drugačije rečeno, repozicioniranje SAD-a, Rusije i Evropska unije kao

¹⁸ F. Nodé-Langlois, “Pétrole: l’Arabie saoudite déclare la guerre ouverte aux Américains”, *Le Figaro*, 23 Decembre 2014, www.lefigaro.fr/conjoncture/2014/12/23/20002-20141223ARTFIG00165-petrole-l-arabie-saoudite-declare-la-guerre-ouverte-aux-americains.php, 20/07/2015.

¹⁹ Pogledati vrednosti *EMIX Europe Index*-a, indeksa specijalizovanog portala i časopisa *Euromoney*, na: www.euromoneyindices.com/indices/EMIX%20European%20Indices/emix-europe-index.aspx, 25/07/2015.

²⁰ Marina Glamotchak, *L’enjeu énergétique dans les Balkans: Stratégie russe et sécurité européenne*, Technip, Paris, 2013, p. 49.

²¹ Ukupan kapacitet gasovoda „Severnog toka” iznosi 55 milijardi kubika (m³). Gasovod po dnu Baltika se račva u Nemačkoj u dva kraka: OPAL, koji se proteže istočnim delom zemlje do granice sa Češkom, i NEL koji se prostire kroz zapadni deo Nemačke.

²² Philippe Régnier, “Marché UE-USA: une revanche, un pari et des dangers”, *Le Soir*, 14 février 2013.

²³ Jason Bordoff and Trevor Houser, *American Gas to the Rescue?*, Columbia University and Center on Global Energy Policy at the School of International and Public Affairs, New York, September

glavnih aktera na međunarodnoj energetskej sceni neće smanjiti nivo energetske zavisnosti Zapadne Evrope.

EVROPSKA „GLAD ZA ENERGIJOM” I PREDUZETE MERE

Prema Drejerovoj i Stangu (Iana Dreyer, Gerald Stang), „(e)vrovska ekonomska kriza, zrelost njene ekonomije, demografska stagnacija i njeni napori za smanjenjem fosilnih goriva su osnova za usporenu energetske potražnju. Uprkos tome, očekuje se porast evropske uvozne zavisnosti od fosilnih goriva”.²⁴ Dakle, uprkos stalnom padu ukupne potrošnje energije (6%) poslednjih godina Evropska unija je najveći svetski uvoznik energije: više od polovine potrošene energije (54%) se uveze i to u godišnjoj vrednosti od 400 milijardi evra.²⁵ Između 2001. i 2013. godine energetska zavisnost Unije porasla je sa 47% na 53% (posmatrani svi izvori energije zajedno).²⁶ Evropska globalna potražnja za energentima raste i očekuje se da će do 2030. godine da se poveća za još 27%.

U 2013. godini nuklearna energija je sa 29% činila najveći deo energetske potrošnje u Evropskoj uniji, a potom slede obnovljivi izvori energije (24%), čvrsta goriva (20%), gas (17%) i nafta (9%). Evropska unija uvozi 80% nafte i 60% gasa. Uprkos visokom procentu učešća nuklearne energije i obnovljivih izvora energije u ukupnom uvozu energije, ruska nafta i gas imaju posebnu težinu.²⁷ U ukupnom uvozu gasa u Uniju, ruski gas učestvuje sa 39%, norveški sa 33%, dok gas iz Severne Afrike (Alžira i Libije) predstavlja 22%. Navedeni procenat varira u odnosu na svaku zemlju ponaosob. Primera radi, Danska je jedina energetske nezavisna članica Unije, dok Rumunija beleži najmanji stepen zavisnosti zbog proizvodnje nafte, uglja, nuklearne i hidroelektrične energije, te male potrošnje. Estonija je zahvaljujući preradi iz uljnih škriljaca smanjila nivo energetske zavisnosti sa 32%

2014, http://energypolicy.columbia.edu/sites/default/files/energy/CGEP_American%20Gas%20to%20the%20Rescue%3F.pdf, p. 32.

²⁴ Iana Dreyer and Gerald Stang, “What energy security for the EU”, *Brief*, No. 39, November 2013, EU Institute for Security Studies, www.iss.europa.eu/uploads/media/Brief_39_Energy_security.pdf, p. 1.

²⁵ Evropska unija bi na osnovu pada cena nafte mogla da na uvozu energije uštedi oko 80 milijardi dolara godišnje.

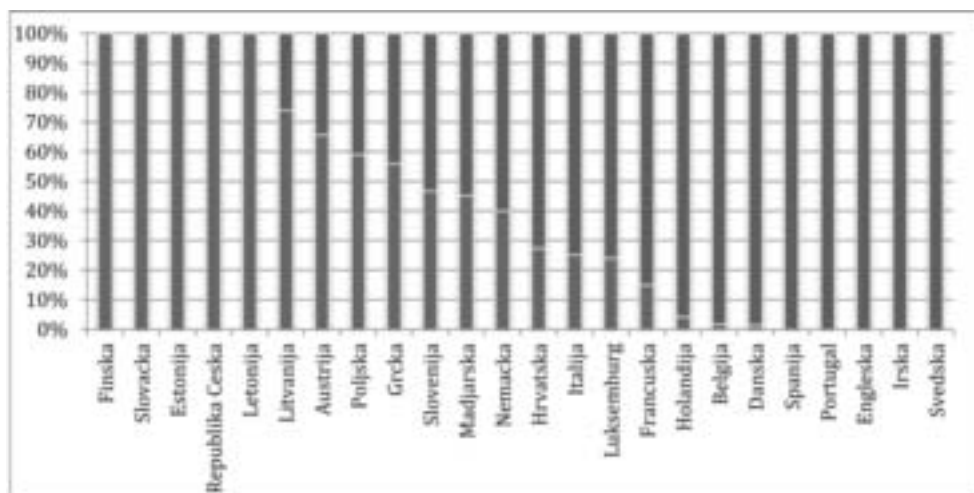
²⁶ Stopa zavisnosti od uvoza energenata definiše se kao neto uvoz podeljen sa bruto potrošnjom.

²⁷ Pad izvoza ruske sirove nafte u Evropu praćen je odlukom da se prerada nafte obavlja u domaćim rafinerijama. Za ruske kompanije mnogo je profitabilnije, uprkos ulaganja od 55 milijardi dolara u program modernizacije rafinerija, da izvoze derivate nego sirovu naftu. Izvoz gotovih naftnih proizvoda daleko je unosniji i zbog carinskih opterećenja.

na 17% u periodu između 2001. i 2012. godine, ali sa porastom emisije ugljen-dioksida.²⁸ U Nemačkoj je 2014. uvoz ruskog gasa iznosio 38,6%.

Tabela 1. prikazuje potrošnju ruskog gasa (136 milijardi kubnih metara godišnje) u okviru ukupne potrošnje zemalja Evropske unije. U kontekstu evropske politike „čiste energije” i težnje za smanjenjem emisije ugljen-dioksida očekivanja su da će potražnja za gasom nastaviti da raste u budućnosti. Članice Unije koje su nekada bile deo Sovjetskog saveza ili deo Istočnog bloka (baltičke republike, Poljska, Češka, Slovačka i Mađarska) imaju izuzetno visok stepen (od 47 do 100%) potrošnje ruskog gasa u opštoj potrošnji energenata. Razlog tako visoke zavisnosti nalazi se u činjenici da njihova infrastruktura datira iz sovjetskog perioda i da su, samim tim, ove zemlje upućene na ruski gas. U okviru Energetske zajednice, kao instrumenta politike EU u oblasti energije, primetno je nastojanje da se stvori sistem konekcija pomoću koga će gas cirkulisati u oba pravca i zemlje članice neće biti zavisne samo od jednog izvora.

Slika 1: Potrošnja ruskog gasa u okviru ukupne potrošnje članica EU

Izvor: sintetizovani podaci Međunarodne agencije za energiju, OECD-a i EUROSTAT-a.

Sukcesivne krize (2006, 2009, 2014. i 2015) između Ukrajine i Rusije, a potom i sankcije protiv Rusije, doprinele su da Evropska komisija 2014. godine usvoji novu strategiju u cilju sigurnog snabdevanja energijom i smanjenja zavisnosti od

²⁸ Sophie Clairet, “Panorama des dépendances énergétiques européennes”, *GeoSophie – Paysages géopolitiques*, 9 juin 2014, <http://geosophie.eu/2014/06/09/panorama-des-dependances-energetiques-europeennes/>, 15/07/2015.

uvoza ruskog gasa.²⁹ Nova strategija EU za energetska bezbednost (*European Energy Security Strategy*) zasniva se, pored štednje energije, i na:

- diverzifikaciji izvora nabavke utemeljenoj na „Južnom koridoru” (gas iz Azerbejdžana), Sredozemlju (gas iz Alžira), proširenju gasne infrastrukture sa Norveškom i povećanju upotrebe tečnog prirodnog gasa;
- modernizaciji energetske infrastrukture;
- zaokruživanju unutrašnjeg energetskeg tržišta uz razvoj infrastrukturnih karika;
- povećanju sopstvene proizvodnje energije (porast udela električne energije sa 10% na 15%, razvoj obnovljivih izvora energije i eksploatacija ugljovodonika i čistog uglja);
- boljoj koordinaciji nacionalnih energetskeg politika i jedinstvenom nastupu prema trećim zemljama.

Kako bi se ubrzali infrastrukturni projekti kojima će biti povezana energetska infrastruktura širom Evrope, Evropska komisija je marta 2015. godine donela odluku o stvaranju Energetske unije (*Energy Union*) kao zajedničkom energetskeg projektu 28 zemalja članica.³⁰ Fokus Energetske unije je na pet komplementarnih dimenzija: energetskeg bezbednosti, solidarnosti i poverenju, unutrašnjem tržištu energije, energetskeg efikasnosti radi umerenije potrošnje energenata, smanjenju emisija ugljen-dioksida u privredi, kao i istraživanju, inovacijama i konkurentnosti. Novina je i u pravnim merama koje treba da dovedu do veće usklađenosti sa pravilima unutrašnjeg tržišta i kriterijumima za sigurnost snabdevanja.³¹ Evropska komisija ubuduće bi morala da bude obaveštena o procesu pregovaranja međuvladinih sporazuma od rane faze, kako bi se osigurala njihova usklađenost sa pravilima unutrašnjeg evropskeg tržišta i jedinstven nastup u pregovorima sa trećim zemljama.

Energetska unija, kao izrazito centralizovan projekat, dolazi u vreme kada projekat nadsacionalne integracije nije popularan u javnom mnjenju, što zahteva dodatni politički zahvat kako bi se osigurala podrška građana. Evropska komisija nije u dovoljnoj meri uzela činjenicu da su u većini država članica energetske kompanije u državnom vlasništvu, što nacionalnim vladama omogućava da imaju kontrolu nad snabdevanjem energijom i, u određenoj meri, nad cenama energije. Takođe, vlade imaju na taj način posredno i veći manevarski prostor u vođenju

²⁹ “European Energy Security Strategy”, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, COM(2014) 330 final, 28 May 2014, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0330&from=EN>, 01/08/2015.

³⁰ Energetska unija za razliku od Energetske zajednice obuhvata samo zemlje članice EU.

³¹ Do sada su provere usklađenosti bilateralnih sporazuma rađene tek kada država članica Unije i treća zemlja sklope sporazum.

socijalne politike, imajući u vidu rastući procenat građana koji ne mogu redovno da plaćaju korišćenje energije. Ostaje otvoreno pitanje kako će i u kojem vremenskom periodu države članice Unije, za koje je energetska politika vitalna poluga nacionalne politike, preneti nadležnosti na nadnacionalni nivo zamišljen u okviru Energetske unije.

Cilj evropske energetske politike je jačanje energetske samostalnosti. Podsetimo da je položaj značajnog potrošača ruskog gasa dao Evropskoj uniji pravo da reguliše ruski energetske uticaj na svom prostoru. Politika diverzifikacije izvora, kao najvažnija tačka oslonca nove energetske strategije Unije, u suštini je udaljavanje od ruskih izvora gasa, čime se otvara put izuzetno skupe i dugoročne realizacije drugačijih infrastruktura – izgradnje novih gasovoda, međusobnog povezivanja postojećih gasovoda i izgradnje terminala za tečni prirodni gas. U očekivanju sprovođenja ovih velikih projekata, evropska politika mora biti praćena i drugim konkretnim merama, poput smanjenja potrošnje energije, jačanja alternativnih izvora energije i investiranja u istraživanja.

Uvođenjem sankcija i stvaranjem „raskola” (Tomas Gomart) sa Rusijom, Unija je povukla poteze koje su u korist njene vlastite energetske štete.³² Evropski parlament je 17. aprila 2014. godine usvojio rezoluciju kojom poziva da se prekine izgradnja „Južnog toka”, da se zavisnost Unije od ruske nafte i gasa smanji diverzifikacijom izvora isporuke energenata. Bugarska je na zahtev Evropske komisije i američkih senatora obustavila radove na realizaciji „Južnog toka”. Bugarska je bila najvažnija zemlja trase „Južnog toka”, koji je iz Crnog mora trebalo da uđe na njenu teritoriju, a potom da se deli na dva kraka – jedan ka Zapadnom Balkanu, a drugi ka Grčkoj i da dnom Jadranskog mora dovede ruski gas u Italiju. Konačno, pritisak Evropske unije doveo je do toga da Rusija decembra 2014. godine odustane od ovog mega projekta, što je donelo veliku štetu evropskim energetske firmama koje su učestvovala u izgradnji gasovoda – italijanski *ENI* 20%, nemački *Wintershall* 15% i francuski *EDF* 15%. Napuštanjem „Južnog toka” najviše su oštećene zemlje Zapadnog Balkana kojima je, u suštini, gas iz ovog gasovoda i trebalo prvenstveno da bude namenjen. Odluka Rusije da od 2019. godine zaustavi ukrajinski tranzit ruskog gasa – koji obezbeđuje celokupnu potrebu Srbije, Moldavije, Slovačke i Slovenije za gasom i pola potrebne količine u Austriji, Grčkoj, Češkoj i Hrvatskoj, te 40% potreba Italije – otežava energetske položaj zemalja ovog dela Evrope.³³

³² Tomas Gomart, “Les conséquences du schisme russo-occidental”, *Revue de deux mondes*, février 2015, www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/thg_2015-01-291532revue_des_deux_mondes.pdf, 16/08/2015.

³³ Od puštanja ruskog gasovoda „Severni tok” 2011. godine samo oko 15% uvoza gasa u Zapadnu Evropu prolazi preko teritorije Ukrajine.

Samit Evropske unije i SAD-a, održan u martu 2014. godine, završio se obećanjem predsednika Baraka Obame (Barack Obama) da će Evropljani dobiti američki gas i to bez prethodne odluke Kongresa. Fosilna goriva u SAD-u smatraju se strateškim nacionalnim proizvodom i potrebna je dozvola parlamenta za izvoz, posebno za izvoz gasa. Ovo pravilo ima dva izuzetka: u slučaju kada je reč o zemljama sa kojima je SAD sklopila ugovor o slobodnoj trgovini i kada predsednik dozvoli izvoz u ime razloga zaštite nacionalne bezbednosti.

Sa čisto geostrateške tačke gledišta, razvoj terminala za dopremanje tečnog prirodnog gasa za Evropsku uniju je poželjna opcija u odnosu na gasovode povezane sa Rusijom. Ipak, razvoj terminala ima realna neposredna i posredna ekonomska i tehnička ograničenja. Da bi se gas prevezao preko Atlantskog okeana potrebno je investirati, pre svega, u izvozne terminale u SAD-u gde se prirodni gas prevodi u tečno stanje, zatim u transport posebnih brodova-tankera u uvozne terminale u Evropi za regasifikaciju, u izgradnji novih dokova za pristup preokookeanskih brodova i, najzad, u povezivanje gasovodne strukture od terminala do velikih gasovoda. Ako je na domaćem tržištu jeftiniji od ruskog gasa, američki gas dopremljen u Zapadnu Evropu mora uračunati u konačnu cenu pomenute investicije, pored marže za izvozne američke i uvozne evropske kompanije. U okolnostima pada cene nafte rentabilnost planiranih projekata je, bar za sada, ozbiljno dovedena u pitanje.

Politizovani diskurs sa obe strane Atlantika stavio je u senku realnost, perspektivu i moguće posledice izvoza tečnog prirodnog gasa iz SAD-a. Evropska mreža terminala nije dovoljna da primi 160 milijardi kubika, koliko Rusija redovno godišnje isporučuje zemljama Evropske unije.³⁴ Čak i kada bi postojala tolika količina raspoloživog tečnog prirodnog gasa spremna za izvoz evropskom kontinentu, mrežom terminala nije pokriveno celo područje Evropske unije i u slučaju prekida isporuka ruskog gasa, delovi Unije u Srednjoj i Istočnoj Evropi ostali bi bez gasa.

³⁴ Početkom 2014. evropsko učešće u trgovini tečnim gasom nije dostizalo 14%. Evropski terminali predviđeni da prihvate desetine milijardi kubnih metara gasa radili su u drugoj polovini 2014. samo sa 15% kapaciteta. Navedeno prema sajtu kompanije *IFP Energies nouvelles*: www.ifpenergiesnouvelles.fr; razgovor sa predsednikom *IFP Energies nouvelles*, francuske kompanije koja razvija korišćenje obnovljivih izvora energije.

Mapa 1: Postojeći terminali, terminali u konstrukciji i proširenja postojećih terminala u Evropskoj uniji

Izvor: CIIGNL, GLE (2015).

Planirana raširena upotreba tečnog prirodnog gasa suočava se sa strukturnim ograničenjem tehnologije regasifikacije. Terminal za hlađenje gasa, koji se doprema u tečnom stanju, mora da bude smešten na samoj obali mora kako bi brodovi-hladnjače za prevoz gasa mogli lako da uplove i istoče teret. Za razliku od npr. Litvanije, Estonije i Poljske koje nastoje da izgrade sopstvene terminale, evropske zemlje bez izlaza na more osuđene su da čekaju povezivanje postojećih nacionalnih mreža.

Druga alternativa ruskom gasu bila je proizvodnja iz uljnih škriljaca, ali je američka kompanija *Chevron* posle Poljske i Litvanije napustila projekte traženja gasa iz uljnih škriljaca i u Rumuniji. Time je jedno veliko poglavlje obnove energetske nezavisnosti zatvoreno.

DOMETI ENERGETSKE DIPLOMATIJE RUSIJE

U novoj svetskoj konjunkturi, država kao značajan ekonomski faktor pokušava da zadrži uticaj ali ne više preko vojnih kapaciteta, već kroz strateški, ekonomski razvoj. Država teži da osvoji strana tržišta radeći zajedno sa velikim nacionalnim

kompanijama od strateškog značaja. Tako, na primer, *Gazprom* postaje poluga nacionalne bezbednosti Rusije izražene preko geoekonomije, konkretno ekonomske bezbednosti.³⁵ Ruska „energetska diplomatija” ima dvojaki cilj: da Rusiju ekonomski podigne i da joj omogući jačanje uticaja u međunarodnim odnosima.³⁶

Rusija kao naslednica SSSR-a našla se u sistemskoj krizi koja je zahvatila sve segmente državnog i društvenog života, a naročito u sferi bezbednosti gde je izgubila status supersile. Pred bezbednosnom dilemom u zaštiti vitalnih nacionalnih interesa i Evroazije kao svog interesnog i strateškog prostora, Rusija se oslonila na energetske sistem i ogromna prirodna bogatstva (nafta, gas, retki minerali). Zbog toga je energetska diplomatija postala neprikosnoven instrument sprovođenja politike nacionalne bezbednosti i poslednji bastion odbrane suvereniteta i ekonomskog razvoja Rusije.³⁷ Stabilizacija i konsolidacija vlasti sa dolaskom Putina 1999. godine omogućena je, između ostalog i dešavanjima na globalnom energetsom tržištu, odnosno višestrukim rastom cena energenata – nafte i gasa – na čijem izvozu se počeo graditi rast ruske ekonomije. Ogromni energetske potencijal, vešto vođenje energetske politike i visoki prihodi od prodaje energenata, učinili su da energetska komponenta postane okosnica strategije bezbednosti Ruske Federacije.

Energija je postala poluga obnove moći Rusije i njenog globalnog značaja. Međutim, „bumerang efekat” takve ekonomije poznat kao „holandska bolest” ogleda se u tome što se ne ulaže dovoljno u ostale privredne grane.³⁸ Sankcije Evropske unije uvedene 2014. godine Rusiji upravo računaju na ovu strukturnu slabost ruske privrede. Izolacija Rusije zbog podrške proruskim snagama u ukrajinskom građanskom ratu i u vidu suspendovanja članstva u grupi osam najmoćnijih privreda sveta G8 i pritiska da se obustavi izgradnja „Južnog toka”, uz opšti pad cena nafte i smanjenu potražnju za gasom, prisilile su vladu u Moskvi da povuče četiri poteza koji će dodatno ugroziti energetske sigurnost Zapadne Evrope:

- *Gazprom* će od 2019. godine obustaviti isporuku gasa Zapadnoj Evropi preko nestabilne ukrajinske teritorije. Direktna posledica ruske odluke biće ta da će Evropa, bežeći od zavisnosti od ruskog gasa, postati isključivo zavisna upravo od njega preko nesigurnih ukrajinskih transportnih sistema;
- Vlada u Moskvi potpisaće ugovor sa Turskom o izgradnji gasovoda „Turski tok”, koji bi mogao da bude završen do 2016. godine, a dobrim delom trase preuće

³⁵ Pascal Lorot, “De la géopolitique à la géoéconomie”, *Géoéconomie*, 2009/3 (N° 50), pp. 9–19.

³⁶ Marina Glamotchak, *L'enjeu énergétique dans les Balkans: Stratégie russe et sécurité européenne*, op. cit.

³⁷ Ibid., p. 48.

³⁸ Otkriće nalazišta prirodnog gasa šezdesetih godina prošlog veka u holandskom delu Severnog mora dovelo je do jačanja nacionalne valute guldena, što je potom prouzrokovalo pad aktivnosti u ostalim sektorima nacionalne ekonomije.

neostvareni američko-evropski projekat gasovoda „Nabuko”.³⁹ *Gazprom* se odlučio za gasovod koji zaobilazi Bugarsku i teritoriju Evropske unije, a evropske kompanije biće odgovorne za izgradnju neophodne infrastrukture o sopstvenom trošku. Zajedno sa odlukom o prestanku isporuke gasa preko Ukrajine od 2019. godine, Rusija je stavila Evropu u situaciju da samo za nekoliko godina izgradi novi gasovod od turske granice preko Balkana. Posle izgradnje „Severnog toka”, zbog nesigurnosti *Gazprom* je smanjio tranzit preko Ukrajine sa 137 milijardi kubika u 2004. na 62 milijarde kubika u 2014. godini.⁴⁰ Sada se navedena količina ruskog gasa nudi Zapadnoj Evropi, ali preko „Turskog toka”. Tačka ruske isporuke evropskom potrošaču biće na tursko-grčkoj granici. Samim tim, Rusija će izbeći evropske propise Trećeg energetskog paketa i uvesti Tursku kao nezaobilaznu kariku evropske energetske (ne)zavisnosti. Geopolitički gledano, i Evropska unija je preko načela diverzifikacije i projekta „Južni koridor” učinila Tursku centralnim gasovodnim čvorištem između Evrope, Kavkaza, Srednje Azije i Bliskog istoka. Odluka o napuštanju „Južnog toka” i izgradnja „Turskog toka” je kraj *Gazprom*-ovog modela gde se kompanija fokusirala na direktne isporuke gasa krajnjim potrošačima na evropskom tržištu:

Mapa 2: Ruta gasovoda „Turski tok”

Izvor: www.gazprom.com/about/production/projects/pipelines/turkish-stream/

³⁹ Aktuelni predsednik Turske Redžep Erdogan (Recep Tayyip Erdoğan) nije dobio većinu na izborima održanim 7. juna ove godine, pa su zbog nemogućnosti dogovora oko formiranja nove vlade predviđeni novi izbori za 1. novembar. Uspostavljanje nove vlade pomeriće potpisivanje bilateralnog dogovora oko izgradnje gasovoda.

⁴⁰ *Gazprom* je najveći proizvođač prirodnog gasa u svetu i najveća ruska nacionalna kompanija.

- da smanji isporuku Evropskoj uniji i da se orijentiše na diverzifikaciju izvoznih pravaca i izađe na tržište Južne Amerike i Indije sa tečnim prirodnim gasom;
- da se okrene zemljama BRIKS, prvestveno Kini i potpiše sa njom 51 ugovor u maju 2014. godine.⁴¹ Posebno mesto u ugovorima zauzima energija (u vrednosti od 400 milijardi dolara) i izgradnja gasovoda „Snaga Sibira” dužine 4000 kilometara, sa finalnim kapacitetom od 60 milijardi kubika godišnje, odnosno onoliko koliko je trebalo da ima „Južni tok”. Reč je o investiciji ukupne vrednosti od 80 milijardi dolara, gde će 55 milijardi uložiti ruska strana, a 25 milijardi kineska. Savez Rusije sa Kinom i zemljama brzog ekonomskog razvoja predstavlja novu realnost pred kojom se našla zajednička energetska politika Unije.

Pređocene mere Evrope i Rusije za energetska (ne)zavisnost uz upotrebu sintagme „rat za gas” ili „gas kao oružje”, vraćaju nas u stvarnost gde je energija deo domena geopolitike. Krize, poput aktuelnih u Ukrajini i Siriji, sastavni su njen deo.

ENERGETSKA TRANZICIJA

Pojam energetske tranzicije (*green deal*) početno je označavao prestanak korišćenja fosilnih goriva kao velikih emitera ugljen-dioksida radi smanjenja efekta staklene bašte. Kasnije je njegovo značenje prošireno, tako da je njime sada obuhvaćeno i gašenje nuklearnih reaktora koji ne proizvode ugljen-dioksid i prelazak na obnovljive izvore energije koji na svoj način emituju ugljen-dioksid. Ideološki gledano, energetska tranzicija kao svojevrsna svetovna religija treba da omogući čovečanstvu da „živi u raj” (od vetra, sunca ili mora), a ima revolucionarni karakter kao što su to nekada imale parna mašina ili električna energija.⁴²

Rizik koji proističe iz klimatskih promena daje značaj obnovljivim izvorima energije. Fundamentalni princip energetske tranzicije počiva na razvoju solarne energije i energije vetra, jer su najkompetitivnije u odnosu na druge vrste obnovljivih izvora (biomasu, hidro i geotermalnu energiju). Bez obzira što je cena proizvodnje skupa iz tzv. fatalnog izvora,⁴³ što je neophodno konstruisati novu mrežu dalekovoda

⁴¹ BRIKS (Brazil, Rusija, Indija, Kina i Južnoafrička Republika) osnovan je 2008. i simbol je modela ekonomije brzog razvoja. Saradnja između Rusije i Kine učvršćena je Šangajskim sporazumom od 2001. godine koji, pored regionalne saradnje, ima za cilj uspostavljanje novog finansijskog sistema usmerenog na slabljenje dominacije američkog dolara u svim sferama svetske trgovine.

⁴² Mereno prema ceni 1 KWh, solarne energija je dvadeset puta skuplja od energije proizvedene u nuklearnom reaktoru.

⁴³ Reč je o izvoru energije koji nije moguće kontrolisati i gde energiju treba preuzeti u datom trenutku da ne bi bila izgubljena. Henri Safa, *Quelle transition énergétique?*, EDP Sciences, Paris, 2013, p. 81.

visokog napona i nove centre za skladištenje sa brojnim tehnološkim ograničenjima, Evropska unija je 2007. godine jasno definisala da do 2020. godine ostvari energetske i klimatske ciljeve nazvan „3x20” – 20% povećanja energetske efikasnosti, 20% smanjenja štetnih gasova i 20% veće korišćenje alternativnih izvora energije. Administrativna odluka neće, makar ne za jednu deceniju, promeniti realnost: energija dobijena iz obnovljivih izvora je preskupa i subvencionirana od strane države i još uvek ne donosi čudesno rešenje koje će u potpunosti da zameni upotrebu fosilnih goriva. Istovremeno, ovo pitanje je povezano sa pitanjem vlasništva i kapitala budući da zbirna vrednost kompanija uglja, nafte i gasa iznosi preko 5000 milijardi dolara, pri čemu treba dodati i ne tako beznačajna ulaganja za postojeću nuklearnu energiju.⁴⁴

Konstatacijom da obnovljivi izvori mogu biti samo dodatak izboru između nuklearne energije i/ili gasa, dva izvora koji ne emituju ugljen-dioksid, ponovo se otvara pitanje energetske zavisnosti. Pored toga, model „centralizacije energije” u vidu centralizovane proizvodnje i distribucije energije zamenjen je devedesetih godina minulog veka modelom „devertikalizacije”, što je transformisalo i odnos prema energiji pa su sada funkcije proizvodnje, transporta, distribucije i skladištenja energije razdvojene.

Osnovna paradigma energetske politike Evropske unije su njena energetska bezbednost i smanjena emisija ugljen-dioksida u kontekstu klimatskih promena. Međutim, njeni konkretni rezultati su, za sada, kontroverzni. Paradoks energije dobijene iz obnovljivih izvora je neophodnost njihovog balansiranja u čestim slučajevima smanjene proizvodnje energije iz vetra i sunca. Uprkos rastu obnovljivih izvora u Zapadnoj Evropi, termoelektrane na uglj imaju vitalnu ulogu u obezbeđenju energetske bezbednosti Starog kontinenta. Zato je neophodno izdvojiti veća sredstva za stabilizaciju elektroenergetskog sistema, naročito u Nemačkoj koja ima najveći procenat zastupljenosti „čiste energije”. Kompanije koje su potpisale pristup ovom skupom sistemu balansiranja tržišta – i koje za ove vanredne intervencije mogu da budu plaćene čak 400 puta iznad cene električne energije na veleprodajnom tržištu – koriste, u principu, termoelektrane na uglj.

Neodmereno subvencionisanje proizvodnje struje iz obnovljivih izvora energije dovelo je i do zanemarivanja proizvodnje iz konvencionalnih elektrana. Pored porasta cena struje, direktna posledica takve politike je značajno osipanje stabilnih izvora električne energije i destabilizacija elektroenergetskih sistema usled velikog broja nestabilnih izvora, posebno vetroelektrana i solarnih elektrana i njihovog balansiranja.

⁴⁴ “Fossil fuel divestment: A \$5 trillion challenge”, *White Paper*, Bloomberg New Energy Finance, 25 August 2014, http://about.bnef.com/content/uploads/sites/4/2014/08/BNEF_DOC_2014-08-25-Fossil-Fuel-Divestment.pdf, p. 1.

GLOBALNO ZAGREVANJE I KLIMATSKE PROMENE

Termin „klimatske promene”, bez obzira da li je reč o zagrevanju ili hlađenju planete, označava brzu i, u skoroj budućnosti, katastrofalnu promenu klime prouzrokovanu ljudskim aktivnostima, a pre svega iskorišćavanjem fosilnih ostataka (nafta, gas, ugalj) koji emituju otrovne gasove (ugljen-dioksid) i zagađuju atmosferu.

Evropska unija, kao svetski predvodnik u borbi protiv klimatskih promena, donela je oktobra 2014. godine odluku da do 2030. godine smanji emisiju ugljen-dioksida za 40% i da se učešće obnovljivih izvora energije poveća na 27% (umesto dosadašnjih 20%). U decembru 2014. godine, na konferenciji u Limi, usaglašen je deo pregovaračkog teksta na osnovu kojeg se na konferenciji u Parizu (COP 21) u decembru 2015. godine očekuje potpisivanje novog globalnog sporazuma, koji će 2020. zameniti sadašnji Protokol iz Kjota. Revolucionarni dogovor Kine i SAD-a, kao najvećih globalnih zagađivača, o smanjenju emisije ugljen-dioksida ulio je novi optimizam da će se na međunarodnom nivou najzad pronaći mogućnost da se globalno zagrevanje zaustavi na prosečnom povećanju temperature od 2°C.⁴⁵ Usvajanje novog pristupa u organizaciji privrednih aktivnosti nazvanog „ekologija kapitalizma” ili *natural capitalism*, trebalo bi da istovremeno omogući nesmetan ekonomski razvoj i smanji emisiju ugljen-dioksida u atmosferu.⁴⁶

Klimatske nepogode (cunami, poplave, suše) jedna su od posledica globalnog zagrevanja planete. Studije o odnosu zavisnosti društva od prirodnih uslova i povezanosti odbrane sa klimatskim uslovima, bile su u domenu promene i bezbednosti životne sredine.⁴⁷ Naučna istraživanja o relativno brzim klimatskim promenama, posebno u pojedinim regionima u vidu porasta nivoa mora, smanjenja saliniteta mora, otapanja glečera, invazije insekata i širenja sa njima povezanih bolesti itd., kao i političke akcije koje slede (politika planiranja i razvoja), podigle su svest o posledicama koje klimatske promene mogu imati na stanovništvo i opštu bezbednost (nacionalnu ili međunarodnu).

Stalni rast prosečne temperature promeniće geografiju Zemlje što će potom dovesti do nove geopolitike, novih izazova i planetarnih pretnji – sektor u kome je vojna odbrana direktno povezana sa klimatskim promenama. Sistemi nacionalne

⁴⁵ „Svake sedmice jedna nova električna centrala na ugalj se priključi na kinesku mrežu. Pre 25 godina, Kina je proizvodila struje koliko i Francuska. Danas, ona proizvodi osam puta više”. Navedeno prema: Henri Safa, *Quelle transition énergétique?*, op. cit., p. 50.

⁴⁶ Paul Hawken, Amory Lovins and Hunter Lovins, *Natural Capitalism: Comment réconcilier économie et environnement*, Scali, Paris, 2008.

⁴⁷ Lucile Maerens, “La sécurité environnementale et le processus de sécurisation: définitions et enjeux théoriques”, *Fiches de l'IRSEM*, N° 17, Juin 2012.

odbrane prilagođavaju se novom kontekstu bezbednosnih rizika, jer su klimatske promene dodatni izazov za koncipiranje i sprovođenje politike odbrane, ne samo u geopolitičkoj ili doktrinalnoj ravni, već i u domenu vojne industrije i upravljanju krizama na terenu. Koncept „zelene odbrane” odnosno razvoj vojne strategije u skladu sa klimatskim promenama i oslanjanjem na preventivni pristup, redefinisao je klasičnu vojnu doktrinu.

Identifikovani rizik klimatskih promena izražen kao „klimatska bezbednost” orijentiše se prema strategiji upravljanja krizama i izlazi iz okvira studija o životnoj sredini.⁴⁸ Na taj način i hidro-diplomatija koja se bavi prevazilaženjem oskudice vode, nova je geopolitička i vojna paradigma koja po važnosti sledi odmah iza energo-diplomatije. Klimatske promene su dodatni izazov za koncepciju odbrane u:

- geopolitičkoj i/ili doktrinarnoj orijentaciji;⁴⁹
- domenu vojne industrije, koja je veliki emiter štetnih gasova. Klimatske promene se ne razmatraju u odlučivanju o programima naoružanja i, uprkos opštem apelu za smanjenjem emisije štetnih gasova, odbrambeni sektor ostaje i dalje privilegovan jer je primarni cilj vojne operacije dobijanje optimalnih rezultata sa minimalnim brojem neposrednih žrtava;⁵⁰
- operacionalizaciji akcija (upravljanje krizama);
- eksperimentisanju sa klimom u vojne svrhe.⁵¹ Upotrebom geoinženjeringa značajno se povećava udeo nevojnih sredstava borbe u spektru opšteg vojnog delovanja. Njihov glavni cilj nije momentalno pobediti neprijatelja, već postići destabilizaciju zemalja i regiona izazivanjem prirodnih nepogoda i katastrofa (mogućnost uticaja na promenu klime). Nezavisna Grupa za istraživanje i

⁴⁸ Béatrice Quenault, “La résurgence/convergence du triptyque ‘catastrophe-résilience-adaptation’ pour (re)penser la ‘fabrique urbaine’ face aux risques climatiques”, *Développement durable et territoires*, Vol. 5, N°3, décembre 2014, p. 183.

⁴⁹ Na primer, brza militarizacija Arktika, čija je geopolitika promenjena usled brzog otapanja glečera, predstavlja novi prostor sa ogromnim energetske potencijalom i zalihama retkih minerala za koje su zainteresovane SAD, Rusija, Kina, Kanada, Danska i Evropska unija.

⁵⁰ Industrija odbrane ne može da se oslobodi značajnih transportnih vojnih blindiranih vozila namenjenih terenima sa visokim temperaturama, iako ispuštaju *fluorougljovodonik* (CFC, jedinjenje koje sadrži hlor, fluor, brom i ugljenik) koji daleko nadilazi štetnost emitovanja ugljen-dioksida.

⁵¹ Koncept američkog naučnog projekta HAARP (*High Frequency Active Auroral Program*) ili sovjetskog *Jet Stream* i njihove brojne aplikacije (uticaj na ponašanje ljudi, skeniranje unutrašnjosti Zemlje u potrazi za skrivenim bazama, promena meteoroloških uslova, izazivanje zemljotresa itd) počele su da se razvijaju još šezdesetih godina dvadesetog veka; brojna istraživanja usmerena su na jonosferu i elektromagnetne talase. Videti opširnije u: Jean-Michel Valentin, *Guerre et Nature: L'Amérique se prépare à la guerre du climat*, Editions Prisma, Paris, 2013.

informisanje o miru i bezbednosti (*Groupe de recherche et d'information sur la paix et la sécurité* – GRIP), sa sedištem u Briselu, proučava od 1998. godine uticaj vojnih aktivnosti u političkoj, ekonomskoj, pravnoj, naučnoj i etičkoj ravni.⁵²

Za razliku od SAD-a, Evropska unija kao predvodnik u borbi protiv emisije štetnih gasova i efekta staklene bašte, još uvek nema zajedničku politiku odbrane u kontekstu klimatskih promena već se oslanja na „novi faktor kriznog razvoja”, odnosno umesto vojnog pristupa države članice stvaraju civilnu zaštitu koja bi trebalo da predvidi prirodne katastrofe i izgradi snage za brzo reagovanje.⁵³ Okvirni program Evropske unije za istraživanje klimatskih promena i njenog uticaja na bezbednost Evrope razvija se od 2007. godine i nastoji da identifikuje oblasti koje bi mogle najviše da budu pogođene klimatskim promenama. Uprkos tome, nacionalna politika i sistem odbrane ostaju i dalje u nadležnosti svake države članice ponaosob, pa tako svaka na svoj način povezuje odbranu i klimatske promene. Jedan od razloga je odsustvo jedinstvenog evropskog bezbednosnog identiteta i nadnacionalne strateške koncepcije koja je, za sada, tesno povezana sa spoljnom politikom SAD-a i NATO-a.

U SAD-u pitanje klimatskih promena nije samo pitanje životne sredine nego je od 2003. godine definisano kao jedan od strateških izazova.⁵⁴ SAD prednjače u istraživanju strateških pretnji u nastajanju i klimatske promene su važan segment američke odbrambene doktrine u vojnom i u civilnom sektoru.⁵⁵ Rizici porasta nivoa mora ili topljenje polarne kape na Arktiku mogu da dovedu do manjka elementarnih uslova za preživljavanje (nedostatka vode i hrane), sanitarnih problema (bolesti, epidemije) i do katastrofalnih socijalnih promena (smrtnost stanovništva, velikih migracija) sa kojima su neizbežno povezani nasilje i rizici pojave novih sukoba.

⁵² GRIP smatra da istraživanja poput HAARP-a zbog ukupnog uticaja na globalnu životnu sredinu treba da budu podvrgnuta kontroli nezavisnog međunarodnog tela (Luc Mampaey, *Le programme HAARP: Science ou désastre?*, Les rapports du GRIP, GRIP, Bruxelles, 1998).

⁵³ Sophie Fabrégat, “Catastrophes naturelles et humaines: une force d’intervention d’urgence européenne dès 2014”, *Actu-environnement*, aout 2010, www.actu-environnement.com/ae/news/inondations-coulees-boue-10827.php4#xtor=EPR-1, p. 3.

⁵⁴ Alex Bastien, Alain Coldefy, Hervé Kempf, “Conséquences du dérèglement climatique pour le ministère de la Défense”, *IRIS*, juin 2014, pp. 13–19.

⁵⁵ Jean-Michel Valentin, *Guerre et Nature, L’Amérique se prépare à la guerre du climat*, op. cit; *Quadrennial Defense Review Report 2014*, U.S. Department of Defense, 2014, http://archive.defense.gov/pubs/2014_Quadrennial_Defense_Review.pdf, 21/08/2015.

ZAKLJUČAK

Nemoć Zapadne Evrope da preokrene kurs svoje socijalne i ekonomske evolucije vrlo često se izjednačava sa temom evropskog pada, naročito kada je reč o spoljnoj energetske zavisnosti. Uprkos relativno razvijenoj tehnološkoj mogućnosti u domenu energetike, ne može se lako izaći iz tri međuzavisna dihotomna ekonomska kruga: proizvodnja/potrošnja, tehnološki progres/oplodnja kapitala, većinska proizvodnja energije iz fosilnih goriva/emitovanje ugljen-dioksida.

Polovina nuklearnog kapaciteta u Zapadnoj Evropi trebalo bi da bude uklonjena u narednih deset godina. Diverzifikacija izvora snabdevanja energijom sama po sebi ne mora da garantuje i postizanje zadovoljavajućeg nivoa energetske bezbednosti. Ako je cilj diverzifikacije pristup ne-ruskim izvorima gasa, onda je zapadnoevropsko usmeravanje na pristup alternativnim izvorima snabdevanja prirodnim gasom rizična strategija u kojoj Evropa iz stanja stabilne energetske zavisnosti (od ruskog gasa) prelazi u stanje energetske neizvesnosti. Energetska tranzicija oslonjena na obnovljive izvore energije kao substitut je dugotrajni proces koji će zavisiti od tehnološkog napretka i ekonomske isplativosti povećanja obnovljivih izvora energije u sistemima i na evropskom tržištu električne energije.

Za razliku od prethodnih civilizacija koje su se isto tako našle u situaciji oskudice resursa, „energetska tranzicija” je izraz stalne inovacije. Međutim, o inovaciji se može govoriti tek kad se tehnologija primeni na konkretan ekonomski sistem sa vrednostima i akterima koji mogu da pokrenu novi točak istorije.

Na kraju, Evropa nije na putu „civilizacijske propasti” već se, kao i ostatak sveta, nalazi pred mogućnošću (samo)destrukcije prirode čiji je uzročnik sam čovek. Nije reč više o tome da li smo iscrpeli ili ne izvore fosilnih goriva, nego o mogućim poremećajima u stanju klime, voda, mineralnih resursa, sastava plodne zemlje itd. Povratak prirodi je, kako bi to rekao francuski sociolog Edgar Moren (Edgar Morin), mogućnost da se na drugačiji način uspostavi odnos između čoveka i ekonomije u „političkoj civilizaciji”.⁵⁶ *De facto*, energetska tranzicija ne može da bude samo stvar inženjera ili pitanje njenog finansiranja, već suštinsko pitanje opstanka civilizacije u kome su putevi energije i klime ukršteni.

LITERATURA

Barton, Barry, Redgwell, Catherine, Ronne, Anita and Zillman, Donald N. (eds), *Energy Security: Managing Risk in a Dynamic Legal and Regulatory Environment*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

⁵⁶ Edgar Moran, *L'An I de l'ère écologique: la Terre dépend de l'homme qui dépend de la Terre*, Tallandier, Paris, 2007.

- Bastien, Alex, Coldefy, Alain et Kempf, Hervé, “Conséquences du dérèglement climatique pour le ministère de la Défense”, *IRIS*, juin 2014.
- Bordoff, Jason and Houser, Trevor, *American Gas to the Rescue?*, Columbia University and Center on Global Energy Policy at the School of International and Public Affairs, New York, September 2014, http://energypolicy.columbia.edu/sites/default/files/energy/CGEP_American%20Gas%20to%20the%20Rescue%3F.pdf, p. 32.
- Clairt, Sophie, “Panorama des dépendances énergétiques européennes”, *GeoSophie – Paysages géopolitiques*, 9 juin 2014, <http://geosophie.eu/2014/06/09/panorama-des-dependances-energetiques-europeennes/>, 15/07/2015.
- Dreyer, Iana and Stang, Gerald, “What energy security for the EU”, *Brief*, No. 39, November 2013, EU Institute for Security Studies, www.iss.europa.eu/uploads/media/Brief_39_Energy_security.pdf.
- “European Energy Security Strategy”, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, COM(2014) 330 final, 28 May 2014, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0330&from=EN>, 01/08/2015.
- Fabrégat, Sophie, “Catastrophes naturelles et humaines: une force d’intervention d’urgence européenne dès 2014”, *Actu-environnement*, aout 2010, www.actu-environnement.com/ae/news/inondations-coulees-boue-10827.php4#xtor=EPR-1.
- “Fossil fuel divestment: A \$5 trillion challenge”, *White Paper*, Bloomberg New Energy Finance, 25 August 2014, http://about.bnef.com/content/uploads/sites/4/2014/08/BNEF_DOC_2014-08-25-Fossil-Fuel-Divestment.pdf.
- Glamotchak, Marina, *L’enjeu énergétique dans les Balkans: Stratégie russe et sécurité européenne*, Technip, Paris, 2013.
- Gomart, Tomas, “Les conséquences du schisme russo-occidental”, *Revue de deux mondes*, février 2015, www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/thg_2015-01-291532revue_des_deux_mondes.pdf, 16/08/2015.
- “Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy”, COM(2006) 105 final, 8 March 2006, Commission of the European Communities, http://fire.pppl.gov/eu_energy_greenpaper_030806.pdf, 30/07/2015.
- Hawken, Paul, Lovins, Amory and Lovins, Hunter, *Natural Capitalism: Comment réconcilier économie et environnement*, Scali, Paris, 2008.
- Kodjo, Edem, *L’Occident, du déclin au défi*, Stock, Paris, 1988.
- Lacroix, Alexandre, “Le déclin de l’empire européenne”, *Philosophie*, N°42, septembre 2010.
- Lorot, Pascal, “De la géopolitique à la géoéconomie”, *Géoéconomie*, N° 1, mars 1997.
- Lorot, Pascal, “De la géopolitique à la géoéconomie”, *Géoéconomie*, 2009/3 (N° 50).
- Maerens, Lucile, “La sécurité environnementale et le processus de sécurisation: définitions et enjeux théoriques”, *Fiches de l’IRSEM*, N° 17, Juin 2012.
- Mampaey, Luc, *Le programme HAARP: Science ou désastre?*, Les rapports du GRIP, GRIP, Bruxelles, 1998.

- Maugeri, Leonardo, *The Age of Oil: The Mythology, History, and Future of the World's Most Controversial Resource*, Praeger Publishers, Westport, 2006.
- Moran, Edgar, *L'An I de l'ère écologique: la Terre dépend de l'homme qui dépend de la Terre*, Tallandier, Paris, 2007.
- Quadrennial Defense Review Report 2014*, U.S. Department of Defense, 2014, http://archive.defense.gov/pubs/2014_Quadrennial_Defense_Review.pdf, 21/08/2015.
- Quenault, Béatrice, "La résurgence/convergence du triptyque 'catastrophe-résilience-adaptation' pour (re)penser la 'fabrique urbaine' face aux risques climatiques", *Développement durable et territoires*, Vol. 5, N°3, décembre 2014.
- Safa, Henri, *Quelle transition énergétique?*, EDP Sciences, Paris, 2013.
- Scheepers, Martin, Seeberteng, Ad, de Jong, Jacques and Maters, Hans, *EU Standards for Energy Security of Supply*, Netherlands Institute of International Relations, Clingendael, April 2007, www.ecn.nl/docs/library/report/2007/e07004.pdf, 31/07/2015.
- Valentin, Jean-Michel, *Guerre et Nature: L'Amérique se prépare à la guerre du climat*, Editions Prisma, Paris, 2013.

Marina GLAMOTCHAK

**ENERGY DEPENDENCE OF WESTERN EUROPE:
THE RISE AND FALL**

ABSTRACT

The relationship between energy sources import and export is placed in the centre of energy security analysis. The issue of the future of Europe is becoming increasingly important with the depth of the economic crisis that started in 2008. In addition to a continuous growth in the number of the unemployed, the crisis particularly emphasizes the chronic level of energy dependence. The energy saving measures (energy efficiency), diversification of sources (stability of supply), and the creation of substitutes in renewable energy (energy transition), interwin with administrative measures and form the response of European countries to the growing energy dependence. At the same time, although facing the threatening warming (or cooling) of the Earth, Europe, as a big advocate of reducing CO₂ remains passively dependent on NATO policy in the field of defence in the context of energy dependence. However, for the first time after many decades, Europe and America do not have the same energy, and consequently geo-strategic objective: the United States has become energy independent, while Europe is chronically energy dependent. Preservation of the environment and the fight against climate deregulation becomes a crucial energy security domain.

Key words: energy dependence, energy security, energy transition, climate change, energy diplomacy.